

Demetrios J. Constantelos

**FILANTROPIA BIZANTINĂ ȘI
ASISTENȚA SOCIALĂ**

Traducere de Dr. Florina Georgeta Mureșan

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Cuprins

<i>Nota traducătorului</i>	7
<i>Prefață</i>	11
<i>Prefață la prima ediție</i>	15
<i>Cuvânt înainte la prima ediție</i>	19
<i>Abrevieri</i>	21

Partea I

Filantropia în gândirea bizantină

Capitolul 1. Premisele grecești și creștine	29
Capitolul 2. Temeiurile practicării filantropiei în Bizanț	51
Capitolul 3. Filantropia în gândirea religioasă bizantină	65
Capitolul 4. Filantropia ca virtute imperială	82

Partea a II-a

Formele de manifestare și agenții filantropiei

Capitolul 5. Filantropia bizantină și Biserica	107
Capitolul 6. Monahism și societate	150
Capitolul 7. Filantropia și Statul Bizantin	179
Capitolul 8. Binefăcători privați	207

Partea a III-a

Instituțiile filantropice

Capitolul 9. Spitale	221
Capitolul 10. Aziluri pentru străini	258
Capitolul 11. Căminele pentru bătrâni	300
Capitolul 12. Orfelinate	320
Capitolul 13. Așezăminte pentru săraci	336
Capitolul 14. Alte instituții	352
Capitolul 15. Concluzii	361

<i>Patriarhi și împărați</i>	373
<i>Bibliografie</i>	379
<i>Index</i>	401

Capitolul 3

Filantropia în gândirea religioasă bizantină

În timp ce termenul *agape* este predominant în literatura creștină timpurie, începând cu secolul al III-lea, el tinde să fie înlocuit cu cuvântul *filantropie*. În Noul Testament, termenul *agape* este des întrebuințat¹, spre deosebire de filantropie², care apare mai rar, iar Părinții Apostolici chiar nu-l folosesc niciodată³. La apologeții greci (secolul al II-lea d. Hr.) termenul *philantropia* este rar întâlnit. Iustin Filosoful († 163) îl utilizează o singură dată, așa cum face și cu adjectivul *philanthropos*⁴. Teofil al Antiohiei întrebuințează acest termen cu sensul de atribut divin. În comentariul său despre natura umană, Teofil scrie că Dumnezeu l-a creat pe om liber și că ceea ce omul a pierdut, abuzând de libertatea sa și datorită neascultării, Dumnezeu restaurează prin milostivirea și iubirea (*philantropia*) Lui față de oameni⁵.

¹ Ioan 13, 35; 15, 9; 17, 26; Romani 5, 5; 8, 35; 12, 9; 13, 10; I Corinteni 13, 1-13, 14, *et passim*.

² Fapte 27, 3, 28, 2; Tit. 3, 4.

³ Nu includem aici lucrarea *Pseudo-Clementine*, despre care se crede că este opera a doi autori din secolul al IV-lea; cf. Quasten, *Patrology*, I, 59-62. Este interesant că în această scriere cuvântul *philantropia* este folosit de câteva ori. A se vedea *Epistola către Iacob*, IX. 12; *Omilia XIII. 25*; *Epitome*, XCVII. 9, *et al.*

⁴ Iustin, *Prima Apologie*, X. 1; *idem*, *Dialog cu iudeul Trifon*, XXIII. 2.

⁵ Teofil, *Către Autolic*, II. 27: „Ελεύτερον γὰρ καὶ αὐτεξούσιον ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ οὖν ἑαυτῷ περιεποίησατο δι’ ἀμελείας καὶ παρακοῆς, τοῦτο ὁ Θεὸς αὐτῷ νυνὶ δωρεῖται διὰ ἰδίᾳς φιλανθρωπίας καὶ ἐλεημοσύνης”.

În ultimul sfert al secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, Clement Alexandrinul († 215) a întrebuițat cuvântul *filantropie* atunci când a vorbit de iubirea lui Dumnezeu pentru oameni, iubire manifestată prin Întruparea Cuvântului. Atât Dumnezeu Tatăl, din care S-a întrupat Fiul, cât și Dumnezeu Cuvântul, Care Și-a asumat trup omenesc, sunt arătați ca iubitori de oameni⁶.

Se pare că în scrierile lui Clement termenul *filantropie* l-a înlocuit pe cel de *agape*, ca atribut al lui Dumnezeu. În Noul Testament, Dumnezeu este iubire (*agape*), iar cel ce rămâne în iubire, rămâne în Dumnezeu⁷. Pe de altă parte, Clement arată că filantropia este cel mai important atribut al lui Dumnezeu⁸. *Pedagogul* lui Clement este Hristos, Care este *philanthropos* și ca Dumnezeu, și ca Om. Iubirea Lui de oameni este legată și de experiența Sa personală, ca Dumnezeu întrupat El fiind cunoscător al slăbiciunilor omenești, iar ca Logos al lui Dumnezeu, El fiind părtaș la filantropia divină⁹. În *Pedagogul*, Clement întrebuițează de mai multe ori termenul de filantropie, așa cum va proceda mai târziu și Origen. Este foarte probabil că lui Origen i se datorează răspândirea termenului de *filantropie* în lumea bizantină, știut fiind că el a preluat multe din ideile predecesorului său la conducerea Școlii catehetice din Alexandria. Origen are o opinie contrară celei formulate de filosoful platonician Celsus și arată că, datorită iubirii de oameni, Cuvântul S-a deșertat de slava Sa cerească, tocmai pentru a putea fi

⁶ Clement al Alexandriei, *Pedagogul*, Cartea I, VIII. 20: „Φιλάνθρωπος ἄρα ὁ Θεός, φιλάνθρωπος ἄρα ὁ λόγος”.

⁷ I Ioan 4,16.

⁸ Clement, *Pedagogul*, Cartea I, VIII. 5: „Ἐνταῦθα ἐπιφύονται τίνες οὐκ ἀγαθόν εἶναι φάμενοι τὸν κύριον διὰ τὴν ράβδον καὶ ἃ πειλήν... ἐκλαώμενοι δὲ τὸ μέγιστον αὐτοῦ τῆς φιλανθρωπίας, ὅτι δι’ ἡμᾶς ἄνθρωπος ἐγένετο”. Cf. VIII. 10. 43 *et passim*.

⁹ *Ibidem*: „ὅς ἐστὶ τῆς τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας συναγωνιστῆς γνήσιος”.

primit de oameni¹⁰. Nu numai că Iisus este *Logos Philanthropos*, dar influența Lui duce la o modificare totală a caracterului uman, omul devenind el însuși filantrop și desfășurând acțiuni umanitare¹¹. Conform teoriei platoniciene a metempsihozei, Întruparea Logosului nu a fost dobândită, ci a fost rezultatul și darul filantropiei divine¹².

Este foarte clar că atât Clement, cât și Origen¹³ au preferat termenul *filantropie* celui de *agape*. Motivul ar putea fi acela că *filantropia*, ca iubire a lui Dumnezeu sau a zeilor pentru oameni și ca iubire între oameni, era cunoscută de lumea greco-romană și putea recomanda mult mai ușor creștinismul păgânilor decât *agape*¹⁴. În orice caz, termenul *filantropia* a devenit foarte popular în următoarele secole, fiind întâlnit în multe scrieri patristice, liturgice, hagiografice și chiar istorice bizantine.

Istoricul Eusebiu declară, în cuvântarea adresată lui Marcellus, că, datorită filantropiei divine de nepătruns, omul se poate întoarce către Dumnezeu cerându-I iertare¹⁵. Un alt istoric, Sozomen, în introducerea la *Istoria bisericească*, îl laudă pe împăratul Theodosie II, considerându-l plin de compasiune față de oameni. Sozomen adaugă apoi că împăratul și-a dobândit această calitate imitând prototipul, pe Tatăl Ceresc, izvorul acestei virtuți¹⁶. Pentru Sozomen, ca și pentru Eusebiu, Origen și Clement, filantropia

¹⁰ Origen, *Împotriva lui Celsus*, Cartea IV. 15; pentru traducerea în limba engleză, a se vedea Henry Chadwick, *Origen. Contra Celsum* (Cambridge, 1953), p. 193.

¹¹ *Ibidem*, Cartea I. 67.

¹² *Ibidem*, Cartea I. 18; cf., Cartea VII. 41 *et passim*.

¹³ Cf. Nygren, *Agape and Eros*, p. 374, n. 1.

¹⁴ Cf. Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, pp. 110-112.

¹⁵ Eusebiu de Cezarea, *Contra Marcellum*, nr. 99, citat după ed. Erich Klostermann, *Eusebius Werke* (Leipzig, 1906); cf. *ibidem*, Nr. 107.

¹⁶ Sozomen, *Istoria bisericească*, Introducere, 9.

este dacă nu cel mai important, cel puțin unul dintre cele mai importante atribute divine¹⁷, acest termen fiind întâlnit frecvent în scrierile lor.

Totuși, un alt istoric considera că filantropia divină are anumite limite. Dumnezeu este și drept și de aceea, ori de câte ori omul abuzează de bunătatea pe care El i-o arată, intervine dreptatea divină. Teodoret al Cirului, care dezvoltă această idee, spune că așa cum Dumnezeu este milos-tiv cu cel ce se căiește, tot așa El este drept cu cei care nu urmează bunătatea Lui cea îndelung răbdătoare. El își manifestă deopotrivă iubirea față de oameni, dar și pedepsește, datorită dreptății Lui (*dikaiosune*). Totuși, în general, El este *philanthropos* și plin de compasiune în relația Lui cu oamenii¹⁸.

Prin marii Părinți greci care au exercitat o permanentă influență asupra gândirii religioase bizantine, Sfântul Atanasie, Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Grigorie de Nyssa, Sfântul Maxim Mărturisitorul, Sfântul Teodor Studitul, Sfântul Ioan Damaschinul și, mai târziu, arhiepiscopii Nicolae Misticul, Teofilact al Ohridei și alții, s-au adăugat noi dimensiuni percepției și practicării filantropiei. În general, toți au subliniat ideea că filantropia este unul dintre cele mai importante atribute divine, prin care se exprimă relația lui Dumnezeu cu oamenii. Ca atare, și oamenii ar trebui să aibă această calitate și să o aplice în relația cu semenii lor.

În scrierile Sfântului Atanasie cel Mare, filantropia este considerată principalul motiv care a stat la baza Întrupării

¹⁷ *Ibidem*, Cartea I. 4. 18-19.

¹⁸ Teodoret, *Istoria bisericească*, Cartea V. 1, 7: „οἷον γὰρ τισι σταθμοῖς καὶ ζυγοῖς οἴκτω καὶ δικαιοσύνη χρώμενος ὁ φιλόανθρωπος, ὅταν ἴδῃ τινὰ τῷ μεγεθεῖ τῶν πλημμελημάτων ὑπερβάλλοντα τῆς φιλανθρωπίας τὰ μέτρα”. Cf. Metodie, *Despre înviere*, Cartea I. 43, 4, ed. D.G.N. Bonwetsch, *Methodius* (Leipzig, 1917).

Logosului. Neascultarea primului om a făcut necesară manifestarea bunătății Creatorului, Care a venit astfel să-l salveze¹⁹. Dumnezeu S-a făcut Om, pentru ca omul să devină dumnezeu. Căderea omului l-a înstrăinat pe acesta de Dumnezeu, iar relația cu El s-a rupt. Restaurarea omului nu se putea face fără iubirea părintească a lui Dumnezeu-Creatorul, Care i-a devenit tată adoptiv²⁰. Această iubire părintească este ilustrată de faptul că Dumnezeu nu l-a cruțat pe Unul Născut Fiul Său, Cuvântul, Care S-a făcut Om pentru ca frații Lui să devină părtași ai dumnezeirii²¹. Astfel, atributul bunătății divine presupune ca omul să și-l însușească și să-l manifeste în relațiile cu aproapele său²². Omenia, precum și bunătatea arătate săracilor, văduvelor, străinilor, orfanilor și, în general, tuturor celor aflați în dificultate trebuiau să fie practicate din porunca Domnului²³.

În scrierile Părinților capadocieni, termenul *filantropie* apare cu aceeași conotație, dar se pune un accent mai mare

¹⁹ Sfântul Atanasie, *De Incarnatione*, IV, 2-3, citat după ediția Frank L. Cross, *Athanasius, De Incarnatione* (London, 1939), p. 6: „ἡ ἡμῶν αἰτία ἐκεῖνω γέγονε πρόφασις τῆς καθόδου, καὶ ἡ ἡμῶν παράβασις τοῦ Λόγου τὴν φιλανθρωπίαν ἐξεκαλέσατο, ὥστε καὶ εἰς ἡμᾶς... φανῆναι τὸν Κύριον”. Cf. *ibidem*, pp. 7, 19 et *passim*, cf. Sfântul Atanasie, *Oratio contra Arianos*, XXXI, XXXIII, ed. Anton Stegmann, *Die pseudo-athanasianische „IVte Rede gegen die Arianer”* (Rottenburg A.N., 1917), pp. 80, 82.

²⁰ Sfântul Atanasie, *Oratio II Contra Arianos*, LIX, MPG, XXVI, col. 273A: „Αὕτη δὲ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία ἐστὶν ὅτι ὦν ἐστὶ ποιητής, τούτων καὶ πατὴρ κατὰ χάριν ὕστερον γίνεται”. Cf. *ibidem*, cap. LXXV, col. 305C.

²¹ Sfântul Atanasie, *Vita S. Antoni*, cap. XIV, MPG, XXVI, col. 865B: „τῆς εἰς ἡμᾶς γινομένης τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας, ὅς οὐκ ἐφείσατο τοῦ ἰδίου Υἱοῦ, ἀλλ’ ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτὸν”. Cf. *idem*, *De Incarnatione*, I, 2; *idem*, *Oratio Contra Gentes*, XXXV, MPG, XXV, col. 69A, 81D et *passim*. Gregorius Nazianzenus, *The Five Theological Orations of Gregory of Nazianzus*, IV.6, ed. A.J. Mason, (Cambridge, 1899), pp. 116, 130.

²² Sfântul Atanasie, *Scrisoarea Episcoporum Aegypti et Libyae Nonaginta*, cap. VII, MPG, XXVI, col. 1041B et *passim*.

²³ Sfântul Atanasie, *Historia Arianorum*, cap. LX, MPG, XXV, col. 765C.

pe aspectul lui practic. Filantropia înseamnă milă, altruism, bunătate, iubire dezinteresată și fapte bune. Noțiunea de filantropie ca atribut al lui Dumnezeu este folosită frecvent. În cadrul Liturghiei Sfântul Vasile, de la Proscomidie și până la Jertfa euharistică, conceptul de filantropie a lui Dumnezeu este invocat de cincisprezece ori. Iubirea Domnului pentru oameni este inefabilă. Dumnezeu este prezentat adesea ca „bun și iubitor de oameni (*philanthropos*)”, „milostiv și iubitor de oameni.” Iubirea Lui pentru om este „negrăită și nemăsurată.” Dumnezeu este un Părinte iubitor fiind invocat să aibă grijă de văduve, să-i ajute pe orfani, să-i elibereze pe prizonierii de război, să-i vindece pe bolnavi, să-i ocrotească pe cei care călătoresc și să le ofere asistență tuturor celor care au nevoie de sprijin și protecție²⁴.

Lui Dumnezeu Îi sunt atribuite numeroase calități. Sfântul Vasile cel Mare scrie că Dumnezeu este numit Mirele atunci când Își dă sufletul neprihănit. În alte locuri, El este prezentat ca tămăduitor. Aceste atribute ale lui Dumnezeu ar trebui să-i miște pe oameni în așa măsură, încât ei să-și manifeste pe loc bucuria în fața puterii Lui infinite și a bunătății Sale față de om. Fără nici o îndoială că Sfântul Vasile identifică aici filantropia cu *agape*²⁵. Ceea ce Sfântul Atanasie spusese despre Întruparea Logosului, Sfântul Vasile cel Mare reia în aceste cuvinte: „De fiecare dată când îngenunchem și ne ridicăm, noi arătăm prin aceste gesturi că, din cauza păcatelor noastre, cădem până

²⁴ Sfântul Vasile cel Mare, *Sfânta Liturghie*, ed. Papadopoulos, „Εὐχολόγιον”, p. 7 [citat din *Liturghier*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008, p. 243, n. trad.].

²⁵ Sfântul Vasile cel Mare, *Despre Sfântul Duh*, VIII. 18, ed. Benoit Bruche, *Basil de Césarée traité du Saint-Esprit*, în „Sources Chrétiennes” (Paris, 1946), p. 137; „ἡ τὸ ἐναντίον ἐκπληξιν τῆς μεγάλης δυνάμεως ὁμοῦ καὶ φιλανθρωπίας τοῦ σώζοντος ἐμποιοῦσιν, ὅτι καὶ ἠνέσχετο συμαθῆσαι ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν...”.

la pământ și că, prin iubirea de oameni a Creatorului nostru, suntem chemați iarăși la cer²⁶.

Sfântul Vasile arată că filantropia este un atribut divin, chiar în Liturghia sa, unde termenul este folosit de zece ori. Cuvântul este menționat de doisprezece ori în Liturghia Sfântul Ioan Gură de Aur și de zece ori în cea a Darurilor mai Înainte Sfințite.

În scrierile Sfântului Ioan Gură de Aur, termenii *agape* și *philantropia* sunt utilizați alternativ. Ambii termeni sunt întrebuințați de marele Părinte al Bisericii pentru a desemna conceptul de iubire²⁷, prin aceasta înțelegând iubirea lui Dumnezeu pentru oameni, dar și aceea manifestată în relațiile dintre oameni. Totuși, Sfântul Ioan Gură de Aur pune un accent mai mare pe filantropia lui Dumnezeu combinată cu dreptatea și judecata Sa²⁸. Filantropia fără dreptate divină (*dikaiosune*) este periculoasă, deoarece poate aluneca în sentimentalism. Pe de altă parte, accentuarea dreptății divine pune în umbră calitatea de tată a lui Dumnezeu și compasiunea Sa divină. Și la alți Părinți greci, aceste două atribute (*philantropia* și *dikaeosyne*) sunt unite într-o armonie perfectă²⁹. Se poate afirma că filantropia ca atribut divin apare ca laitmotiv în multe cărți liturgice și

²⁶ *Ibidem*, XXVII. 66, p. 238: „Καθ' ἐκάστην δὲ γονυκλισίαν καὶ διανάστασιν, ἔργω δείκνυμεν, ὅτι διὰ τῆς αμαρτίας εἰς γῆν κατερρώημεν, καὶ διὰ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ κτίσαντος ἡμᾶς εἰς οὐρανὸν ἀνεκλήθημεν”. Cf. Ipatie al Efesului: „καὶ ἡμεῖς δὲ γόνυ κλίνοντες ἔργω δείκνυμεν, ὅτι διὰ τῆς αμαρτίας εἰς γῆν κατερρώημεν, καὶ ἀνιστάμενοι πάλιν, ὅτι διὰ τῆς θείας φιλανθρωπίας εἰς οὐρανὸν ἀνεκλήθημεν”. Franz Diekamp, *Analecta Patristica*, „Orientalia Christiana Analecta” 117 (Roma, 1938), p. 151.

²⁷ Sfântul Ioan Gură de Aur, *Commentarius in Sanctum Joannem Apostolum et Evangelistam*, Omilia XXVI. 3, MPG, LIX, col. 160: „ἐντραπῶμεν τοῖσιν αὐτοῦ τὴν ἀγάπην· αἰσχυνοῦμεν τῆς φιλανθρωπίας τὴν ὑπερβολήν”. Cf. *idem*, Omilia XXVIII. 1, col. 161.

²⁸ *Ibidem*, col. 161-165.

²⁹ Cf. *Ibidem*, col. 161-162.

de cult ale Bisericii bizantine. Vecernia și utrenia, imnurile și rugăciunile din cadrul slujbelor religioase arată că păcătosul este mântuit de iubirea de oameni (*philanthropia*) a lui Dumnezeu, arătată ca „nemăsurată” și „negrăită”³⁰.

De multe ori, Dumnezeu este prezentat ca iubitor de oameni (*philanthropos*), de săraci (*philoptochos*), binefăcător (*philanthropos evergetes*), Domn al trupului și al sufletului (*philanthropos* și *philopsychos*)³¹. Această tradiție creștină timpurie se regăsește în viața spirituală și în teologia bizantină din secolele următoare. În imnurile și rugăciunile atribuite lui Roman Melodul, Andrei Cretanul, Ioan Damaschinul, Leon al VI-lea Înțeleptul, Teofan și Theodor Doukas Lascaris întâlnim adesea filantropia ca atribut al lui Dumnezeu³². Filantropia lui Dumnezeu îi dă omului adevărata cunoaștere și tot prin filantropie este izbăvit de cele mai grele păcate, dacă se căiește sincer pentru ele³³. Dumnezeu nu este niciodată dezamăgit de lipsa de cooperare a omului la planurile Sale, ci își manifestă fără încetare iubirea față de el³⁴.

Bizantinii atribuiau multe dintre evenimentele fericite din viața lor filantropiei sau iubirii de oameni a lui Dumnezeu. Chiril din Schitopolis afirmă că iubirea de oameni a lui Dumnezeu a pus capăt unei secete cumplite în Palestina³⁵.

³⁰ Cf. Goar, *Euchologion*, rugăciunile 5, 6, 7, p. 29, pp. 31-32 *et passim*.

³¹ Cf. *Rugăciunea lui Serapion din Thmuis*, ed. Dmitrievsky, *Euchologion*, p. 14: „Αἰνοῦμέν σε πάτερ ἄορατε ... φιλόανθρωπε καὶ φιλόπρωχε...”. Cf. pp. 17-20, 22, 30 *et passim*; „Παροκλητική”, ed. Fos (Atena, 1959), pp. 4, 5, 8, 17, 24, 25; cf. Dmitrievsky, *Typika*, p. 770.

³² Papadopoulos, *Εὐχολόγιον*, pp. 17-22, 25, 156-158, 174, 183, 188, 480, 482, 484 *et passim*.

³³ Sfântul Vasile cel Mare, *Prooimium in Regulas Breviustractatas*, MPG, XXXI, col. 1080A; 1089C.

³⁴ Timotei al Alexandriei, *Historia Monachorum*, cf. Chiril din Schitopolis, *Vita S. Joanni Hesychasti*, ed. Schwartz. *Kyrrillos*, p. 220.

³⁵ Chiril din Schitopolis, *Viața Sfântului Sava*, ed. Schwartz, *Kyrrillos*, pp. 167-168.